

De internationale rechtsorde en de Nederlandse Grondwet

De toenemende activiteit van internationale organisaties, zoals de Verenigde Naties of de Wereldhandelsorganisatie, heeft in Nederland geleid tot de vraag of de traditionele openheid die ons land kent ten opzichte van internationaal vastgestelde regels nog wel van deze tijd is. Recente ontwikkelingen – bijvoorbeeld met betrekking tot internationaal anti-terrorismebeleid – roepen de vraag op of we *ieder* internationaal besluit direct moeten toepassen of dat er reden is meer rekening te houden met de rechten van individuen en met eisen die de parlementaire democratie stelt.

Aanleiding

Begin 2008 verzocht het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties de auteurs van deze bijdrage te rapporteren over de vraag of de Grondwet, vooral vanuit het perspectief van democratische legitimatie en individuele rechtsbescherming, nog voldoende toegesneden is op de ontwikkelingen in het internationale recht, en of grondwetswijziging noodzakelijk is.¹

Deze vragen sluiten aan op een lopende discussie. Zo vroeg de Raad van State in zijn advies over de staatscommissie Grondwet² aandacht voor de gevolgen van de overdracht van overheidsbevoegdheden naar internationaal en Europees niveau voor de weerbaarheid van de democratische rechtsstaat. De Raad spreekt van ‘zorg voor mogelijke aantasting van de Nederlandse democratische rechtsorde [...] bij internationale samenwerking buiten de EU, nu die samenwerking steeds dieper ingrijpt in de Nederlandse rechtsorde en niet steeds gewaarborgd is dat wezenlijke beginselen van democratie en rechtsstaat daarbij in acht worden genomen.’ Verwijzend naar de ‘terrorismelijsten’ van de VN-Veiligheidsraad stelt de Raad van State vervolgens: ‘Nu het democratische en rechtsstatelijke gehalte van de rechtsregels die op internationaal niveau tot stand komen, niet zonder meer is gegarandeerd, rijst de vraag welke mogelijkheden er zijn voor de Nederlandse staat om de overdracht van bevoegdheden kritisch te toetsen aan de beginselen van de eigen democratische rechtsorde en die overdracht zo nodig te voorkomen, en vervolgens welke mogelijkheden er zijn om greep te houden op de wijze van uitoefening van bevoegdheden die al overgedragen zijn.’³

De staatscommissie Grondwet is inmiddels gevraagd in te gaan op ‘de wenselijkheid of noodzaak van het opnemen van een bepaling op grond waarvan verdragsbepalingen en besluiten van volkenrechtelijke organisaties die in strijd zijn met wezenlijke waarden van de Nederlandse constitutie, geen voorrang hebben boven nationaal recht’.⁴ Deze bijdrage, die gebaseerd is op het genoemde onderzoeksrapport, is onze inbreng in deze discussie.

Internationale ontwikkelingen

De toegenomen internationale activiteit van staten en andere actoren heeft niet alleen haar weerslag gevonden in een proliferatie van verdragen, maar ook in het aantal internationale organisaties en andere internationale regimes.⁵ Internationale organisaties nemen steeds meer wetgevende en regulerende taken van staten over of krijgen zelfstandig nieuwe taken op dat terrein. De laatste paar jaar is er veel aandacht voor de verhouding tussen internationaal en nationaal recht. Er lijkt inmiddels consensus te bestaan over het feit dat ‘het binnen een land geldend recht geen nationaal bezit meer is’.⁶ De harde grenzen die de klassieke nationale rechtsorde afbakenden, zijn vager geworden. Normen van internationale of buitenlandse oorsprong zijn talrijker en spelen steeds vaker een directe rol binnen de nationale rechtsorde, waar ze zelfs een directe invloed kunnen hebben op individuen en bedrijven. In de literatuur wordt gewezen op de noodzaak vanwege de veranderende afbakening van nationaal recht ten opzichte van internationaal recht, ook de traditionele vragen rondom de ‘doorwerking’ van internationaal recht anders te benaderen.⁷

Er is een toenemend besef dat internationale organisaties in veel gevallen gezien kunnen worden als onderdelen van een regionaal of mondiaal bestuursniveau. Wet- en regelgeving was echter traditioneel aan *nationale* rechtsordes voorbehouden en in tegenstelling tot de internationale rechtsorde bestaat er in veel nationale systemen een redelijk werkend systeem van ‘checks and balances’ waarin democratie, legitimiteit en grondrechten een belangrijke rol spelen. Wanneer op internationaal niveau wet- en/of regelgeving wordt vastgesteld en deze regels ook *automatisch* doorwerken in onze nationale rechtsorde, kunnen deze ‘checks and balances’ niet altijd op dezelfde

manier hun functie vervullen. Volgens de artikelen 93 en 94 van onze Grondwet zijn bepalingen van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties, die een ieder kunnen verbinden, bindend en hebben ze *voorrang* op nationale wettelijke voorschriften. Naarmate er dus meer ‘een ieder verbindende’ bepalingen in verdragen worden opgenomen of door internationale organisaties worden vastgesteld, krijgen deze grondwettelijke bepalingen meer betekenis.

In verdragen kan er sprake zijn van een zeer concrete, niet zelden technische, normstelling. Voorbeelden zijn de *Framework Convention on Climate Change* en het *Kyoto Protocol*, terwijl de *Aarhus Convention on access to information, public participation in decision-making, and access to justice regarding environmental matters* burgers en milieuorganisaties een minimum aan procedurele rechten op dit terrein garandeert. Maar ook het Zeerechtverdrag (UNCLOS) en een aantal WTO-overeenkomsten omvatten ‘rules, standards, regulations, procedures and/or practices’.⁸ De vaststelling van dit soort normen kan gezien worden als internationale wet- en/of regelgeving. Vanwege het ‘een ieder verbindende’ karakter kan een rechter deze in Nederland geldende normen toepassen, *zonder* dat ze zijn omgezet naar Nederlands recht.

Meer nog dan door *verdragen*, lijkt de nationale rechtsorde te worden beïnvloed door *besluiten* van internationale organisaties. Onze Grondwet voorziet niet in nationale parlementaire betrokkenheid bij besluiten van volkenrechtelijke organisaties.⁹ Dat besluiten van deze organisaties uitvoerende, wetgevende en gerechtelijke elementen kunnen bevatten, is niet omstreden.¹⁰ De handboeken wijzen veelal op de *World Health Assembly* van de *World Health Organization* (WHO), de Raad van de *International Civil Aviation Organization* (ICAO), de Organisatie van Amerikaanse Staten (OAS), de West-Europese Unie (WEU), de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO), de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), de *Universal Postal Union* (UPU), de Wereld Meteorologische Organisatie (WMO) en het Internationaal Monetair Fonds (IMF).

In de literatuur wordt echter ook gewezen op een ontwikkeling waarin internationale wetgeving en regulering niet alleen tot de lidstaten van die organisaties is gericht, maar tevens gevolgen heeft voor de *burgers* in die staten.¹¹ Voorbeelden zijn de standaardiserende regels die uitgevaardigd worden door de *International Maritime Organization* (IMO), de *Food and Agriculture Organization* (FAO), ICAO, de Internationale Arbeidsorganisatie (ILO), het Internationaal Atoomagentschap, het *United Nations Environmental Programme* (UNEP), de Wereldbank en het IMF.

Hoewel het vaak gaat om ‘softe’ regulering, laten deze standaarden de subjecten van de regels in de

praktijk soms net zo weinig ruimte als een bindende resolutie van de VN-Veiligheidsraad. Voor de nationale wetgever zijn er dikwijls weinig mogelijkheden voor aanpassingen. Zeker wanneer het gaat om standaardiserende normen, vormen deze vaak de internationale spelregels en wil een staat aan kunnen sluiten bij het desbetreffende spel, dan is er geen andere mogelijkheid dan het volgen (en dus ook nationaal accepteren) van de regels. Alleen al de noodzaak tot het accepteren van de voorrang van deze regels (‘*primacy is a matter of logic*’¹²), leidt tot een neiging tot interpretatie van nationale regels die consistent is met het desbetreffende internationale besluit. Op deze wijze reikt een internationaal besluit dus verder dan de formele adressanten (de overheden) en kunnen burgers *de facto* direct geraakt worden.

Het nationale constitutionele kader

Vooral in ons land leidt dit tot interessante vragen. Nederland kent immers een overwegend monistisch stelsel, waarin de scheiding tussen nationaal en internationaal recht gerelativeerd wordt. Deze openheid voor het internationaal recht is deel van onze cultureel-juridische traditie, met grote volkenrechtsgeleerden als Hugo de Groot en Cornelis van Vollenhoven. Zij komt tot uitdrukking in de grondwettelijke opdracht aan de regering om de ontwikkeling van de internationale rechtsorde te bevorderen (Art. 90 Grw). Niet zelden wordt ons ‘monisme’ dan ook verdedigd op basis van morele waarden. Dit verklaart ook het meer pragmatische argument dat, als wij de werking van internationale afspraken zouden beperken, het moeilijker wordt andere landen hierop aan te spreken: het vingertje moet wel met recht geheven kunnen worden. De bepalingen die in de Nederlandse Grondwet in de jaren ’50 werden opgenomen omtrent de doorwerking van internationaal recht, waren in verscheidene opzichten uniek:

- de bepaling dat bevoegdheden tot wetgeving, bestuur en rechtspraak kunnen worden geattribueerd aan internationale organisaties (die bij invoering in 1953 vooral op de verdragen over Europese integratie het oog had);
- het beginsel dat alle verdragen parlementaire goedkeuring vergen, zij het dat uitzonderingen daarop ook burgers bindende verdragen kunnen betreffen;
- de grondwettelijke regeling van besluiten van volkenrechtelijke organisaties; en
- de vrijwel unieke regeling dat ‘een ieder verbindende bepalingen’ van verdragen en van besluiten van volkenrechtelijke organisaties met voorrang gelden op alle daarmee strijdige nationale bepalingen van wetten en andere nationale regelingen, inclusief de Grondwet zelf.

Nederland liep aldus voorop in de constitutionele erkenning van de intensivering van de internationale betrekkingen, de internationalisering van de nationale economieën en nationale rechtsordes en de oprichting van talloze internationale organisaties, al dan niet met boven-nationale bevoegdheden. De Nederlandse Grondwet was de meest naar de buitenwereld open staande van de Europese grondwetten. Dit is nog steeds in ruime mate het geval.

Waarborgen van democratische legitimatie en bescherming van rechtsstatelijke beginselen

Deze openheid heeft echter als keerzijde dat er geen mogelijkheid bestaat internationale regels of besluiten die strijdig zijn met onze eigen basisprincipes, kritisch te benaderen. Dit punt kreeg hernieuwde aandacht na de uitspraak van het Europese Hof van Justitie in de *Kadi*-zaak in 2008.¹³ Deze zaak maakte duidelijk dat het mogelijk is dat individuen rechtstreeks ernstige gevolgen kunnen ondervinden van internationale (in dit geval VN-Veiligheidsraad-) besluiten, zonder dat de fundamentele beginselen van de rechtsstaat gewaarborgd zijn. Het betrof sanctiebesluiten gericht tegen met name genoemde natuurlijke en rechtspersonen wier financiële goederen werden bevroren, zonder dat

en de rechten van de verdediging. Het Hof formuleert aldus een verplichting voor de EU zich te gedragen *conform de eigen constitutionele waarden*, ook in gevallen die overduidelijke, bindende internationale verplichtingen betreffen. De inhoud van de norm is hiermee mede bepalend voor de voorrang.¹⁴

Kan een Nederlandse rechter op een vergelijkbare wijze als de Europese rechters uiteindelijk dwingende internationale normen (*ius cogens*) met betrekking tot bijvoorbeeld rechtsbescherming gebruiken als toetssteen voor internationale bepalingen die doorwerken in de Nederlandse rechtsorde? Kan een Nederlandse rechter de eigen beginselen die Nederland met de andere lidstaten deelt en het fundament zijn van de EU, toepassen om de doorwerking van internationaal recht in de interne rechtsorde te reguleren en in voorkomend geval te beperken? Het antwoord is een *tweevoudig neen*. De Nederlandse rechter kan niet toetsen aan ongeschreven internationaal publiekrecht, ook niet aan het ongeschreven deel van het *ius cogens*, zoals het Gerecht van Eerste Aanleg deed. De Nederlandse rechter kan zich al evenmin beroepen op fundamentele beginselen van de Nederlandse rechtsstaat om de doorwerking van internationaal recht te beperken. In de huidige situatie moet de Nederlandse

Nederlandse openheid maakt het onmogelijk internationale besluiten die strijdig zijn met onze basisprincipes, kritisch te benaderen

er sprake was van eerbiediging van de minimumwaarborgen van een deugdelijke en kenbare motivering van besluiten, een rechtsmiddel, hoor en wederhoor, de mogelijkheid van rechtsbescherming tegen beslissingen die een verregaande inbreuk betekenen op het eigendomsrecht, e.d. Deze VN-sanctiebesluiten zijn door de EU overgenomen. De heer Kadi was één van de met name genoemde personen tot wie zich deze sanctiebesluiten richtten.

Het Hof van Justitie in Luxemburg zag, in tegenstelling tot het Gerecht van Eerste Aanleg dat eerder uitspraak had gedaan in dezelfde zaak, uitgebreidere mogelijkheden om op EU-niveau rechtsbescherming te bieden. Het ging immers om de *implementatie* van resoluties van de VN-Veiligheidsraad die getoetst werd. Bij die implementatie moest de EU zich houden aan de *eigen* standaarden, waaraan ook het Hof als rechter kan toetsen: het VN-Handvest dwingt er volgens het Hof niet toe, bij de uitvoering van een sanctiebesluit af te zien van het toepassen van de eigen fundamentele rechtsbeginselen. Hieronder vallen de al genoemde minimumwaarborgen, alsmede de mogelijkheid de wettigheid van de uitvoeringsbesluiten te toetsen in het licht van de eigen grondrechtenmaatstaven, vooral het recht op een eerlijk proces

rechter dus de besluiten van de VN-Veiligheidsraad volgen, óók wanneer dit strijd oplevert met mensenrechten die niet alleen in onze eigen Grondwet, maar ook internationaal worden erkend.

Mogelijke remedies

De Raad van State meende dat er aanleiding is te onderzoeken of een voorbehoud wenselijk is ten aanzien van besluiten van volkenrechtelijke organisaties die afwijken van wezenlijke constitutionele waarden, waartegen geen effectieve rechtsbescherming openstaat. Deze besluiten zouden dan géén voorrang kunnen verkrijgen op die constitutionele waarden. Bij 'wezenlijke constitutionele waarden' zal het in de ogen van de Raad dan moeten gaan om 'beginselen met een waarborgkarakter, waaraan in een concreet geval kan worden getoetst'.¹⁵ Het begrip zou wellicht in een nieuw grondwetsartikel kunnen worden gedefinieerd.

De Grondwet voorziet nu niet in deze mogelijkheid. Zolang het op mondiaal niveau (en ook niet in alle gevallen op regionaal Europees niveau) niet of nauwelijks mogelijk is rechtsstatelijke beginselen te waarborgen, is het zinvol – in lijn met het rapport van de WRR over de rechtsstaat¹⁶ – op nationaal niveau te zoeken naar oplossingen. Alkema stelde treffend: 'de internationa-

le rechtsorde is de onze nog niet'.¹⁷ Misschien mogen we ook zeggen: 'onze rechtsorde is de internationale nog niet'. Constitutionele oplossingen zouden moeten 'voorkomen dat de Nederlandse rechtsorde vanuit het internationale recht wordt aangetast', zoals de Raad van State onomwonden stelde.¹⁸ De door ons in het genoemde rapport uitgewerkte voorstellen kunnen als volgt kort worden samengevat:

Parlementaire goedkeuring voor alle 'de burgers bindende bepalingen' van internationaal recht.

Alle verdragen die 'een ieder verbindende' bepalingen bevatten, of die grondslag vormen voor besluiten van volkenrechtelijke organisaties die 'een ieder kunnen verbinden', zouden parlementaire goedkeuring vergen voordat het Koninkrijk daaraan gebonden wordt.

Voorrang van ius cogens op de wet.

Het gewoonterechtelijk *ius cogens* verkrijgt voorrang op de formele wet (en lagere regelgeving).

Voorrang van 'een ieder verbindende' bepalingen, behoudens in geval van strijd met fundamentele constitutionele beginselen van de democratische rechtsstaat.

Internationale normen en besluiten die in strijd zijn met de wezenlijke constitutionele beginselen van de democratische rechtsstaat in het Koninkrijk verkrijgen geen gelding binnen de Nederlandse rechtsorde. Onder die constitutionele beginselen vallen ook internationaalrechtelijke normen van *ius cogens*, grondrechtenbescherming waaraan Nederland zich gebonden heeft in mensenrechtenverdragen. Het gaat hierbij in hoge mate om internationale constitutionele beginselen.

Voorrang van internationale bepalingen op de Grondwet alleen wanneer een verdrag met twee derden van de stemmen is goedgekeurd door de Staten-Generaal.

Het is denkbaar rechtsstatelijke waarden die tot uitdrukking komen in de Grondwet te waarborgen door het onmogelijk te maken om bij of krachtens verdrag af te wijken van de Grondwet. Wijkt een verdrag van de Grondwet af, dan moet eerst de Grondwet worden aangepast aan het verdrag, voordat het Koninkrijk hieraan gebonden kan worden. Maar er zijn goede redenen vast te houden aan de huidige mogelijkheid partij te worden bij een van de Grondwet afwijkend verdrag, als de Staten-Generaal zo'n verdrag goedkeuren met een meerderheid van twee derden van de stemmen (dezelfde meerderheid als bij grondwets-

wijziging). De voorrang van 'een ieder verbindende' bepalingen *op de Grondwet* dient dan echter beperkt te worden tot alleen aldus goedgekeurde verdragen. Het is immers ongerijmd om – zoals nu – wel een gekwalificeerde meerderheid te eisen voor de sluiting van een verdrag dat van de Grondwet afwijkt, en tegelijkertijd toch ook voorrang boven de Grondwet te verlenen aan een verdrag (of op een verdrag gebaseerd besluit) dat niet volgens die verzwaarde procedure is goedgekeurd.

Meer aandacht voor de inhoud van normen

De hierboven geformuleerde voorstellen passen in een tendens tot constitutionalisering van het internationaal recht en de internationale rechtsorde. Zij passen daarmee volledig in de grondwettelijke taakopdracht aan de regering om de ontwikkeling van een internationale authentieke rechtsorde te bevorderen (art. 90 Grw). Het gaat dan een rechtsorde die niet is gebaseerd op een puur formele, waardenvrije normenhiërarchie. Daarbij moet bedacht worden dat er *vrijwel geen land* bestaat dat in de verhouding tussen nationaal en internationaal recht een enkelvoudige hiërarchische voorrangregel kent. De overgrote meerderheid van landen kent op grond van een *materiële* waardenhiërarchie (dus kijkend naar de *inhoud* van de normen) uitzonderingen op voorrang van internationaal recht, in het bijzonder ter bescherming van als constitutioneel te kwalificeren nationale normen waarop hun rechtsorde is gebaseerd.

In een wereld waarin nationaal en internationaal recht steeds meer met elkaar vervlochten raken is steeds minder plaats voor een louter formele, institutionele, benadering van de verhouding tussen nationaal en internationaal recht. Om fundamentele uitgangspunten van de democratische rechtsstaat te waarborgen, zijn materiële waarden van belang. Voor een land als Nederland, dat een lange traditie heeft van openheid tegenover de internationale rechtsorde, gaat het hierbij grotendeels om in het internationaal recht gebaseerde waarden. Het terugbrengen van deze belangrijke vraagstukken tot de dichotomie tussen monisme en dualisme doet geen recht aan hun complexiteit en belang. De traditionele openheid van de Nederlandse rechtsorde ten opzichte van de mondiale rechtsorde, in de zin van een wederzijdse versterking, is een constitutioneel groot goed. Dit uitgangspunt noopt echter niet tot het op formeel hiërarchische

gronden afwijzen van iedere toets aan (eveneens internationaal erkende) fundamentele beginselen van democratie en rechtsstaat. Of, in de woorden van de Duitse rechtsgeleerde Von Bogdandy: 'There should always be the possibility, at least in liberal democracies, to limit, legally, the effect of a norm or an act under international law within the domestic legal order if it severely conflicts with constitutional principles. This corresponds to the state of development of international law and the sometimes debatable legitimacy of international legal acts [...].'¹⁹

Prof. dr L.F.M. Besselink is als hoogleraar Europees constitutioneel recht en Nederlands staatsrecht verbonden aan de vakgroep Staats- en Bestuursrecht van de Universiteit Utrecht. **Prof. dr R.A. Wessel** is als hoogleraar Recht van de Europese Unie en andere Internationale Organisaties verbonden aan het *Centre for European Studies* van de Universiteit Twente.

Noten

- 1 L.F.M. Besselink & R.A. Wessel, *De invloed van ontwikkelingen in de internationale rechtsorde op de doorwerking naar Nederlands constitutioneel recht: een 'neo-monistische' benadering*, Deventer: Kluwer, 2009.
- 2 Kamerstukken II 2007-2008, 31 570, Nr. 3.
- 3 *Ibid.*, par. 4.2.3 a.
- 4 Nader rapport dd. 18 juli 2008, Kamerstukken II 2007-2008, 31 570, Nr. 3.
- 5 Zie mede R.A. Wessel, *The Invasion by International Organizations. De toenemende samenhang tussen de mondiale, Europese en nationale rechtsorde*, Oratie, Universiteit Twente, 2006; N.M. Blokker & H.G. Schermers (red.), *Proliferation of International Organizations: Legal Issues*, Den Haag: Kluwer Law International, 2000.
- 6 M. Scheltema, *Het recht van de toekomst: de gevolgen van de internationalisering van het recht*, Oratie, Universiteit Utrecht, 2005, blz. 5. Zie ook zijn recente bijdrage 'Democratie, rechtsstaat en internationalisering' aan de bundel onder redactie van J.L.W. Broeksteeg, N.S. Efthymiou, H.G. Hoogers & C.W. Noorlander, *Het volk regeert. Beschouwingen over de (Nederlandse) democratie in de 21^e eeuw*, Publicaties van de Staatsrechtkring, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2008, blz. 127-139.
- 7 J. Nijman & A. Nollkaemper, in de inleiding van de door hen geregeerde bundel *New Perspectives on the Divide between National & International Law*, Oxford University Press, 2007, blz. 10.
- 8 J. Alvarez, *International Organizations as Law-makers*, Oxford University Press, 2005, hoofdstuk 4.
- 9 Vergelijk het advies van de Raad van State inzake de opdrachtverlening aan de staatscommissie Grondwet, *a.w. noot 2.*, par. 4.2.3 b: 'Een besluit van zo'n organisatie [een volkenrechtelijke organisatie in de zin van de Grondwet] is geen rechtshandeling van staten; van parlementaire goedkeuring kan dan ook geen sprake zijn.' Zie ook L.F.M. Besselink, *De staatsrechtelijke regeling van aanvaarding*

en invoering van verdragen in Nederland [Vereniging voor de vergelijkende studie van het recht van België en Nederland], Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink, 1996, blz. 5-9.

10 Zie D. Sarooshi, *International Organizations and their Exercise of Sovereign Powers*, Oxford University Press, 2005.

11 Alvarez, *a.w. noot 8.*, hoofdstuk 4.

12 Th. Cottier, 'A Theory of Direct Effect in Global Law', in: A. von Bogdandy e.a. (red.), *European Integration and International Co-ordination: Studies in Transnational Economic Law in honour of Claus Dieter Ehlermann*, Den Haag: Kluwer Law International, 2001, blz. 99-123, in het bijzonder blz. 104.

13 Europees Hof van Justitie, Zaak C-402/05 P en C-415/05 P.

14 Vgl. ook R.A. Wessel, 'The Kadi-case: Towards a More Substantive Hierarchy in International Law?', in: *International Organizations Law Review*, 2008, nr. 2, blz. 323-327.

15 Vgl. het advies van de Raad van State inzake de opdrachtverlening aan de staatscommissie Grondwet, *a.w. noot 2.*, par. 4.2.3 c.

16 WRR, *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, Den Haag: Sdu, 2002 (r63 2002).

17 E.A. Alkema, *Over implementatie van internationaal recht: de internationale rechtsorde is de onze nog niet*, Oratie, Universiteit Leiden, 18 oktober 2005.

18 Advies van de Raad van State inzake de opdrachtverlening aan de staatscommissie Grondwet, *a.w. noot 2.*, par. 4.2.3 c.

19 A. von Bogdandy, 'Pluralism, direct effect, and the ultimate say: On the relationship between international and domestic constitutional law', in: *International Journal of Constitutional Law* (I.CON), nr. 3&4, 2008, blz. 397-413, in het bijzonder blz. 412.